

Андрій Оленич,
Дмитро Бібіков

**КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ГОНЧАРНОГО ГОРНА
З ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2013 Р.)**

Вишгородський посад розташований на південь та південний захід від плато городища, вздовж колишньої р. Монашка (ур. Гончарі). Археологічне вивчення цієї частини літописного граду почалося у 1936–1937 рр., коли Т. Мовчанівський дослідив три горни на садибі Підлісного [3, 104]. На жаль, ми маємо у розпорядженні тільки графічний матеріал, у той час як керамічний комплекс із заповнення горнів було втрачено. В 1947 р. В. Довженок розкопав гончарний горн на даній ділянці [4, 229–236]. У 1960-х рр. один горн дослідили О. Бобринський, В. Довженок і П. Толочко [16, 134]. У 1990 р. науковці кооперативу «Археолог» виявили кілька садиб, забудову яких складала житлові та господарські споруди, а також гончарні горни [5, 1–2]. На суміжних ділянках Р. Орлов у 1992–1995 рр. дослідив п'ять горнів [3, 103–108].

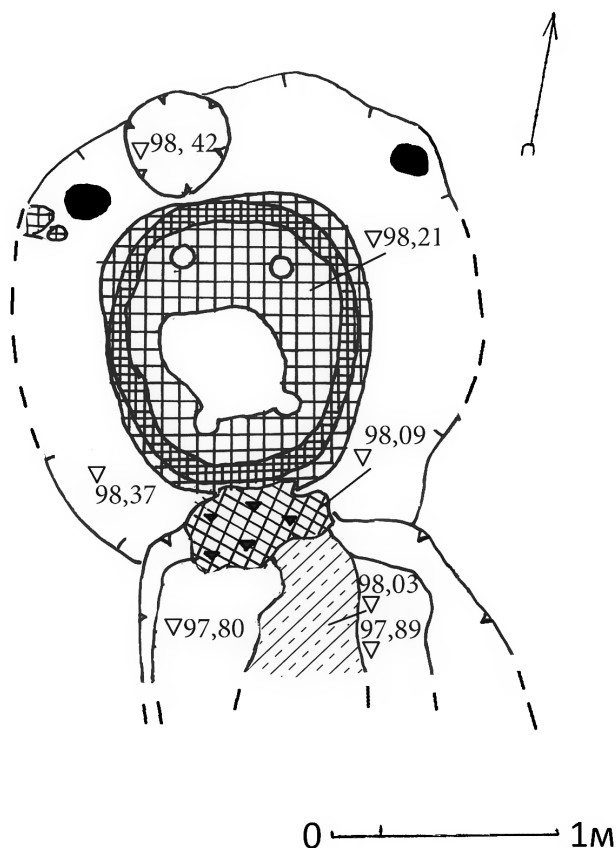

Рис. 1. План давньоруського горну з розкопок 2013 р. у Вишгороді.

В жовтні-листопаді 2013 р. Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ під керівництвом В. Івакіна дослідила залишки двох садиб XI ст. по пров. Старосільський, 42, на одній з яких виявлено гончарний горн (рис. 1), споруджений у котловані підовальної форми розміром 2,1 × 2,0 м. Після зведення горна решту котловану засипано утрамбованим материковим лесом. В місцях прилягання до горна ґрунт сильно прокалений. В північно-західній та північно-східній частинах котловану виявлено по одній стовповій ямі розмірами 0,2 × 0,15 м, що є залишками легкого навісу(?) над теплотехнічним пристроєм.

На висоті 0,15 м над рівнем материка виявлено випалювальну камеру горну, склепіння якої з завантажувальним отвором завалились всередину. Підовальна у плані (з незначним звуженням догори) випалювальна камера (1,2 × 1,1 м) орієнтована за віссю північ-південь. Товщина стінок склепіння становила до 0,1 м. Ще в давнину випалювальна камера була засипана землею з фрагментами кераміки та великими кістками тварин.

Рис. 2. Розріз горну.

На глибині 0,4 м виявлено решітчасту перегородку теплорозподільного блоку, спорудженого на опалубці з дошок, залишки яких зафіксовано у розрізі горну. Нижня частина блоку, повторюючи форму опалубки, потовщується до 0,2 м у напрямі стінок топкової камери, спираючись на них. Оскільки центральний опорний стовп відсутній, теплорозподільний блок підтримувався «козлом» – діагональною підпорною стінкою завтовшки 0,10 м, що спиралась на стіну топкової камери і, очевидно, також була споруджена на дощатій опалубці. Простір між нею та стіною топкової камери заповнено утрамбованим материковим лесом. В північній частині теплорозподільного блоку виявлено два продухи діаметром бл. 0,1 м, ще два частково збереглись у його південній частині. Центральна частина блоку ще у давнину провалилась і топкова камера була завалена обпаленою глиною (рис. 2).

Стіни топкової камери споруджено на каркасі з прутів, залишки якого виявлено під черепом, а також у розрізі горну. Під завалом глини, утвореним зруйнованим теплорозподільним блоком, виявлено потужний шар вугілля та попелу. На глибині 1 м від рівня виявлення зафіксовано черинь завтовшки 0,05–0,1 м.

Аркоподібні челюсті теплотехнічного пристрою орієнтовані на південь. Всередині зафіксовано потужний шар вугілля та попелу. З півдня до горну примикала передгорнова яма.

В процесі експлуатації горна утворились культурні нашарування з великою кількістю фрагментів браку виробництва та залишками «причерепку» – великих фрагментів кераміки, котрим закладався отвір завантаження. Ймовірно, відходи невдалих випалів викидалися біля горна або провалювались через продухи в топкову камеру. Вони, в свою чергу, могли пережити кілька випалів, зазнавши температурних впливів і перегорівши. Горн містить велику кількість

залишків посуду, що накопичувався в різних його частинах як впродовж його функціонування, так і після цього. На нашу думку, найбільш інформативним пластом керамічного матеріалу є той, що зберігся всередині топкової камери, заповненої попелом білого кольору із великою кількістю дрібних фрагментів керамічного посуду (рис. 2). Саме ця група кераміки, що відкладалася в заповненні горна під час його експлуатації, не тільки датує об'єкт, але і несе інформацію про виробничий комплекс та продукцію, що вироблялась.

Керамічна колекція з заповнення горну представлена фрагментами горщиків з діаметром вінець в середньому 10–15 см. Імовірно, даний виробничий комплекс спеціалізувався на виготовленні столового чи кухонного посуду середніх розмірів.

Важливими показниками для аналізу керамічного матеріалу є характер формувальної маси (тіста), типи профілювання посудин та орнаментації, технічних відбитків та клейм.

Більшість фрагментів з топкової камери містять сліди неодноразового нагрівання, що ускладнює їх інтерпретацію. Вірогідно, вся продукція виготовлялась з двох типів гончарної маси. До першої групи слід віднести фрагменти світло-теракотового кольору, виготовлені з червонопальної глини з незначними домішками піску. Випал цих зразків якісний, однорідний і міцний. Інший масив виготовлено зі світлої глини, збідненої піском, з концентрацією у тісті оксидів заліза. На деяких фрагментах присутні плями від незначних перегрівів. Випал надзвичайно якісний. Подібна «дуальність» тіста керамічної продукції спостерігається в гончарному горні з м. Вщиж [1, 70–71], серед матеріалу інших вишгородських горнів [10, 150–154], або т. зв. «складу гончарної продукції» з київського Подолу [7, 36–46]. Наявність двох видів гончарної сировини пояснюється роботою двох майстрів, що випалювали продукцію в одному горні та зберігали її в спільних складських приміщеннях. Деякі науковці вважають це ознакою ранніх організацій на зразок гільдій [13, 120].

Профілювання чи оформлення верхньої частини вінця виробу є сталою ознакою для датування давньоруської кераміки. Для горну, що розглядається, характерні сім варіантів профілювання вінця (рис. 3).

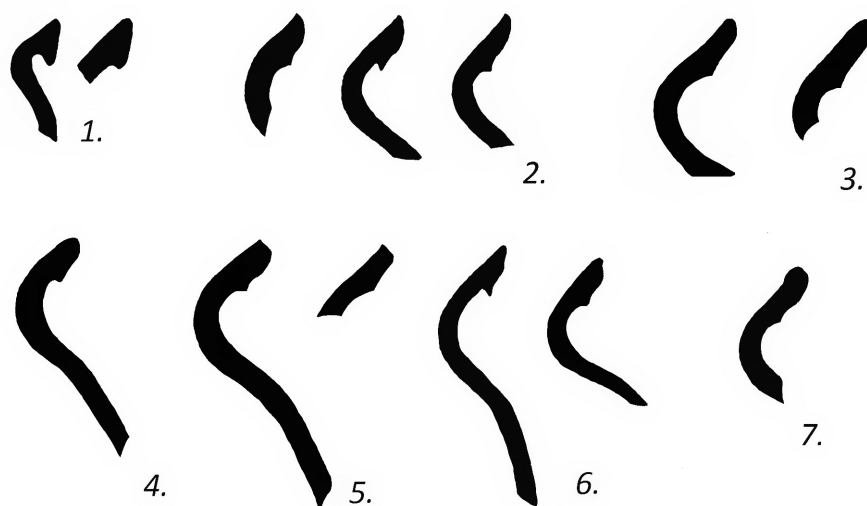

Рис. 3. Типи профілювання посуду із заповнення топкової камери.

До першої групи (рис. 3.1) слід віднести два фрагменти із заповнення топкової камери, що мають закінчення у вигляді площин, зрізаних майже вертикально, під невеликим кутом, із напливами на верхній та нижній гранях. Шийка має незначний вигин назовні. В керамічному наборі це – найбільш ранні зразки. Горщики аналогічного профілювання характерні для об'єктів X ст., наприклад, поховання 80 із Старокиївської гори [6, 169–172].

Вінця найбільш чисельної другої групи (рис. 3.2) оформлені у вигляді манжету. Профіль має «одиницевидний» вигляд. Внутрішня частина краю оформлена у вигляді невеличкої «лінзовидної» закраїни, що, ймовірно, лишилась від пальця майстра. Даний тип профілю, поширений для об'єктів XI ст., представлений серед матеріалів Мохівського курганного могильника [8, 95–98].

Третя група (рис. 3.3) представлена вінцями, що оформлені у вигляді невиразної, приплюснуті «манжетки», стоншені у напрямку до зовнішнього краю. Деякі зразки підведено з невеликим вигином назовні.

Четверта група (рис. 3.4) вирізняється «конвертовидним» типом манжету, що, ймовірно, оформлювався протягуванням керамічної маси згори донизу. Товщина манжетовидного «конверту» приблизно однакова, край відносно товстий. Дані два типи профілю в цілому характерні для всього XI ст., однак, переважають в першій його половині. Він широко представлений серед матеріалів Київського Подолу [15, 299–300].

П'ята група (рис. 3.5) вирізняється обрізаним під прямим кутом закінченням. Профіль при цьому набуває характерного прямокутного вигляду. Манжет, як і в попередньому випадку, досить невиразний і сплюснутий. Подібне профілювання зустрічається у ранніх горизонтах поселення Григорівка [11, 58].

Шоста група (рис. 3.6) виділяється надзвичайно тонким і досконалим оформленням. Манжет – виразний «одиницевидний», в деяких випадках край манжету містить виділений канелюр. Край вінця також має канелюровидний виступ без загибу в середину. Даний тип профілювання зустрічається на пам'ятках Київщини, зокрема, металургійному поселенні Колонщина в комплексах, де переважають «манжетовидні» вінця [17, 121].

Сьома група (рис. 3.7) має невиразний сплюснутий манжет без додаткового профілювання. Край вінця містить середньо виражену закраїну у вигляді валикоподібного потовщення. Подібний профіль поширений для XI ст., і представлений на поселенні Автуничі [9, 59].

В цілому типи профілювання керамічних фрагментів можна охарактеризувати як «манжетні». Найбільш ранні фрагменти дозволяють виділити нижню дату існування горну кінцем X ст., тоді як верхня дата перебуває в межах середини XI ст. В цілому горн можна датувати першою половиною XI ст.

Розглядуваний керамічний комплекс не вирізняється багатою орнаментациєю. На більшості фрагментів вона відсутня. Сліди орнаментациї збереглися на трьох уламках. В двох випадках плече посудини прикрашене кількома горизонтальними лініями. Ці два фрагменти належали одній посудині, більша частина поверхні котрої прикрашена подібним орнаментом. Ще один фрагмент містить орнамент у вигляді хвилястої лінії в районі плеча (рис. 4).

Подібна бідна орнаментация великих серій посуду в цілому характерна для X–XI ст. В інших випадках зустрічається орнаментация $\frac{3}{4}$ поверхні посудини. Це притаманно як для пізніх райковецьких, так і ранніх давньоруських комплексів [11, 33].

Під поняттям «технічні відбитки» розуміють дефекти пристроїв формування посудин та виникнення специфічних ознак на готовій продукції. Це – сліди проточування, розтріскування, запливання маси тощо. Для даного періоду характерне формування посуду на кругу низького обертання [2, 33–52]. Такий пристрій, виконаний зазвичай з дерева, мав низку дефектів та поломок, що утворювались на ньому внаслідок тривалого використання. Наприклад, вісь з часом проточувала насадку легкого круга. Крім того, постійна вологість сприяла її розтріскуванню. Так, один із зразків з Новгорода, що датується в межах XI–XII ст., мав подібний дефект [12, 105–114]. Тривала експлуатація і дія вологи сприяла розсиханню, в результаті чого круг

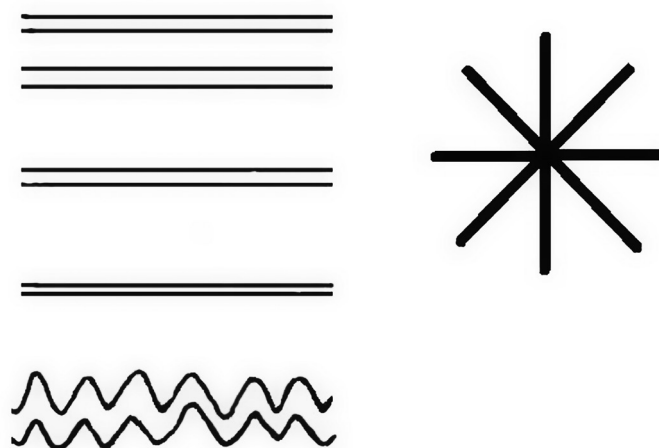

Рис. 4. Орнаментация та клейма посуду із заповнення горну.

розколовся на дві частини та містить сліди ремонту: два просвердлених на краю розсихання отвори. Інтерпретацію відбитків на денцях посуду, що свідчать про такі поломки, подано в роботах О. Бобринського.

Комплекс горна містив фрагмент денця з чіткою лінією – слідом від розтріскування насадки легкого круга. Незадовільний стан збереженості зразка не дозволяє виділити окрему серію дефектів, характерних для даного комплексу. Однак слід констатувати, що такі дефекти присутні та свідчать про використання низькоротаційного круга на зразок новгородського.

Клейма – відбиток 8-променевої зірки без кола (рис. 4) – представлені на трьох денцях. Даний тип клейма, що зустрічається серед керамічних комплексів посаду, виділений як тип 1, вид 6, за класифікацією Л. Строкової [14, 148–168]. Інтерпретація гончарних клейм на сьогодні лишається дискусійною. Слушною є думка Б. Рибаківа про характер клейма як особистого знаку майстра. Однак автори дотримуються теорії, що клейма є знаком для позначення партій, вироблених для конкретних замовників.

Отже, горн, досліджений восени 2013 р., використовувався в складі виробничого комплексу, спеціалізованого на виготовленні середньовеликих столових чи кухонних горщиків. Власник горну використовував керамічне тісто двох типів – червонопальне з домішками звичайного піску та біло пильне (білоглиняне) з домішками залізного піску. В комплексі горну виявлено клеймо – 8-променева зірка. Це може свідчити, що саме цей зразок використовувався в якості «клейма майстра» чи клейм, що належали одній партії. Один фрагмент містить технічний відбиток тріщини підставки повільного круга, що дозволяє говорити про використання низькоротаційного круга, але не дозволяє виділити серії дефектів, притаманних цьому виробничому комплексу. Типи профілювання посуду з горну можна охарактеризувати як «манжетні» і датувати їх в межах першої полини XI ст. Подібний аналіз керамічного комплексу гончарного горна та їх співставлення дозволить значно поглибити наявні знання про життя і ремесло населення вишгородського посаду.

Джерела та література

1. *Бобринский А.* Гончарная технология как объект исторически-культурного изучения // **Актуальные проблемы изучения древнего гончарства.** Самара, 1999.
2. *Бобринский А.* Древнерусский гончарный круг // **СА.** Вып. 3. Москва, 1962.
3. *Дегтяр Т., Орлов Р.* **Вишгород. Минувле і сучасне.** Київ, 2005.
4. *Довженко В.* Вишгород // **Археологія Української РСР.** Т. 3. Київ, 1975.
5. *Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В.* Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород в 1989 году // **НА ІА НАНУ,** 1989/194.
6. *Івакін Г., Козюба В., Комар О., Манігда О.* Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви // **Археологічні дослідження в Україні 2009 р.** Київ, 2010.
7. *Калюк О., Сагайдак М.* Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // **Археологія.** № 61. 1988.
8. *Линденков Д.* Керамика из раскопок Моховских курганов (по материалам исследований 2007 г.) // **Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Мат. ІХ Міжнародної студентської археологічної конф.** (Чернігів, 20–22 квітня 2010 р.). Чернігів, 2012.
9. *Моця О., Коваленко В., Петрашенко В.* **Південноруське село ІХ–ХІІІ ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).** Київ, 1997.
10. *Оленич А.* Сировина гончарного виробництва ремісничого посаду давньоруського Вишгороду // **Ніжинська старовина: зб. регіональної історії та пам'яткознавства.** № 6. Київ, 2014.
11. *Петрашенко В.* **Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка).** Киев, 2005.
12. *Плохов А., Сорокин А.* Детали гончарных кругов с грибовидным диском из раскопок в Новгороде // **Новгород и Новгородская земля.** Вып. 20. Новгород, 2006.
13. *Сагайдак М.* **Давньокиївський Поділ.** Київ, 1991.
14. *Строкова Л.* Гончарські клейма з Вишгорода // **Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках.** Київ, 2000.
15. *Толочко П.* Гончарное дело // **Новое в археологии Киева.** Киев, 1981.
16. *Толочко П.* **Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков.** Киев, 1980.
17. *Філюк О.* Добування заліза в південноруських землях X–ХІІІ ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської обл.). Київ, 2012.